

TƏBƏBƏTDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN DƏRMAN BİTKİLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDARÜKÜ HAQQINDA

S.C.İBADULLAYEVA, biologiya elmləri doktoru

AMEA Botanika İnstitutu

S.E.MƏMMƏDOVA, dissertant

AMEA Gəncə Regional Elmi Mərkəzi

Azərbaycan florasına daxil olan bitki növləri efir yağları, vitaminlər, alkaloidlər, aşı maddələri və digər bioloji fəal maddələrlə zəngin olduğuna görə, onlar həmişə botanik və fitoterapevtlərin diqqətini cəlb etmişdir. Təəssüf ki, Orta əsr Azərbaycan təbabətində 365 bitki növündən istifadə olunduğu halda, müasir Azərbaycan təbabətində onların 252 növü (69%) istifadə olunmur və onlar indiki nəsillər üçün itmiş dərman bitkiləri hesab olunur [2]. Azərbaycan florasının 150 fəsilə 1000 cinsə 4500 növə yaxın bitki növündən [10], cəmi 135 növü rəsmi dərman bitkisi kimi qəbul olunmuşdur [5]. Hazırda respublikada cəmi 25 bitki növü xammal kimi tədarük olunur [2].

2002 - ci ildən bu sahədə apardığımız elmi -tədqiqat işləri Azərbaycanın xüsusilə, Kiçik Qafqaz, Böyük Qafqaz və Naxçıvan botaniki-coğrafi rayonlarında yayılan dərman bitkilərinin bioekoloji xüsusiyyətlərinin, yayılması və ehtiyatının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatlar meşə, çəmən, bozqır, səhra, ya-

rımsəhra təbii florestik komplekslərini, həmçinin aqrosenozları əhatə etmişdir. Tədqiqatların əhatə dairəsi dəniz səviyyəsindən 50-3000m olmuşdur.

Materialların işlənməsində klassik botaniki - floriistik, sistematik və ekoloji metodlardan [3,5,7], dərman bitkilərinin biologiyası və təbabətdə istifadə olunmasına dair bir sıra metodik vəsait və göstəricilərdən istifadə olunmuşdur [1, 4, 5, 8,9,11] .

Dərman bitkilərindən bioloji əsaslarla səmərəli istifadə olunması üçün birinci növbədə onların növ tərkibi dəqiqləşdirilməlidir. Bu məqsədlə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış materiallar əsasında təbabətdə istifadə olunan bir sıra dərman bitkilərinin növ tərbiki sistemləşdirilmişdir, bunlar ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlulara aid aşağıdakılardır.

Sporophyta - Ali sporlular

1. Dryopteris filix mas Schott. - Erkək ayıdöşəyi

2. Equisetum arvense L. - Çöl qatırquyruğu

3. Lycopodium jlavatum L. - Sancaqvəri plaun

Cədvəl 1.

Dərman bitkilərinin illik tədarük ehtiyatı (quru çəki, tonlarla, 2003-cü il)

Bitkinin adı	Bitkinin orqanı	Quba	Qusar	Oğuz	Qəbələ	Xaçmaz	İsmayılı	Zaqatala	Şəki	Şamaxı	Gədəbəy	Qazax	Xanlar	Ağsu	Göyçay	Dəvəçi	Naxçıvan MR	Cəmi
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Glycyrrhiza - Tüksüz biyan	K	1	1	2	2			2							20	20		48
Rosa canina - İtburnu	M	20	30	5	10		10	10	10	15	15		15	5	7	2	10	159
Hippophae rhamnoides - Çaytikanı	M	15	20	10		5												50
Yemişan (qanqırmızı, beşyuvalı) -	M	15	10	5	5				10								20	65
Grataegus (pentagina, guiguelobatas)	Ç	0.1	0.1	0.1	0.1				0.1								0.2	0.7
Tussilago farfarea - Dəvədabanı	Y	2	3	0.5	0.5	0.5	0.5		1	0.5		0.5	1	0.5				10.5
Sambucus nigra - Qara gəndələş	Ç	0.02	0.02						0.01		0.01							0.06
Sambucus nigra - Qara gəndələş	Ç	0.2	0.3	0.3	0.01	0.2	2		0.3		0.01	2					0.5	5.82
Althea officinalis - Dərman gülxətəmi	K	1	0.5	0.5	0.5	0.5			0.5									3.5
Plantago lanceolata - Lansetvari bağayarpağı	Y	1	1	0.5	0.5	0.5												3.5
Inula helatae - Uca andız	K	0.5	0.5	0.5	1	0.5			0.5								1	4.5
Thymus kotschianus - Koçi kəkotu	O																10	10
Berberis vulgaris - Ziric	M	2	2				1.6		2								2	9.6
Juniperus rupestris - Qırmızı ardıc	K	2	1		13				2			5					2	23
Vaccinium myrtillus - Adi qaragilə	M	+	+	+		+				+				1	0.5			1.5
Hypericum perforatum - Adi dazotu	O	5	7	2	0.2				1	2				1	0.5		2	3.5
Rhus coriaria - Sumax	Y								5									17.2
Plantago major - İri bağayarpağı	Y	1	1	0.5	0.5				0.5						5			10
									0.5									3.5

K- kök, M- meyvə, Ç- çiçək, O- yaşıl ot hissəsi, Y- yarpaq.

Pinaophyta - Şamkimilər

4. *Pinus sylvestris* L. - Adi şam

5. *Juniperus communis* L. - Adi ardıc

Angiospermatophyta - Örtülü toxumlular isə 94 növlə təmsil olunmuşdur. Növlərin sisteməlik strukturu, ekoloji tipləri və həyatı formaları təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan florasında istifadə olunan əsas dərman bitkiləri 15 fəsilə, 62 növü əhatə edir ki, bu da floranın 64%-ni təşkil edir. Qalan 35 fəsilə monotip olub cəmi 35 növdən ibarətdir, bu da floranın 36%-ni təşkil edir.

Dərman bitkilərinin florastik spektrində I yeri Asteraceae (12 növ və ya floranın 12,3%-ni), II yeri Rosaceae (11 növ və ya floranın 9,3%-ni) fəsilələri tutur. Cinslər də, növlərin sayı da həmçinin eyni deyildir. Belə ki, *Helichrysum*, *Rubus*, *Allium* cinsləri 2 növlə, qalan 91 cins isə monotip cinslər olub, bir növlə təmsil olunmuşdur.

Dərman bitkiləri istifadə olunma istiqamətlərinə görə qruplaşdırılmış və müəyyən olunmuşdur ki, ən çox mədə-bağırsaq yolu xəstəliklərində (38 növ), sidikqovucularda (36), revmatizmdə (29), həzmi yaxşılaşdırıcı kimi (26), iştahartıcı kimi (26), bəlgəmgətirici kimi (25), qızdırmasalıcı və tərqovucu kimi (25), angina (23), dəri xəstəliklərində (23), ağ ciyər və tənəffüs yolu xəstəliklərində (22), böyrək xəstəliklərində (21), qara ciyər xəstəliklərində (21), qurdqovucu kimi (21), ürək-qandamar sistemi xəstəliklərində (20), anemiyada (19), öd qovucu kimi (19), şəkərli diabetdə (19), avitaminoz-hipovitaminozda (18), ishalda (18), qastritdə (16), meteorizmdə (16), dizenteriyada (15), vərəmdə (15), işlədici kimi (14), yanıqlarda (14), orqanizmi möhkəmləndirici kimi (13), xolestistdə (12), spazmolitik kimi (12), bronxitdə (11), sistitdə (11), ekzemada (10), mərkəzi sinir sistemini sakitləşdirici kimi (10) istifadə olunma imkanları daha genişdir.

Təbabətdə istifadə olunan bir sıra dərman bitkilə-

rinin ayrı-ayrı rayonlarda ehtiyatı hesablanmış və illik tədarük ehtiyatı cədvəldə göstərilmişdir.

Dərman bitkilərinin toplanılmasında aşağıdakı şərtlərə əməl olunması və xüsusilə diqqət yetirilməsi tövsiyyə olunur:

1. Dərman bitkilərinin toplanması ərazisi yollar-dan 300m aralı olmalıdır;

2. Şəhər ərazisindən 5 km aralı olmalıdır;

3. İri şirkət ərazilərindən 1 km kənarda olmalıdır;

4. Yoxuşlardan, dağ çaylarının kəndə yaxın yerlərindən toplanılmamalıdır;

5. Lisenziya verilən nazirliklə əməkdaşlıq edilməlidir;

6. Məlumat mübadiləsi yaradılmalıdır;

7. Tələb olunan çəki toplanılmalıdır;

8. Toplanılması üçün xüsusi vaxt (bitki fazası və orqanı) məhdudiyyəti qoyulmalıdır;

9. Toplanması, qurudulması, daşınması və saxlanması zamanı ekoloji təmizliyə güclü nəzarət edilməlidir.

Azərbaycan florasının nəinki təbabətdə istifadə edilən, həmçinin indiyə qədər istifadə edilməyən 1000-dən çox dərman bitkisinin genetik ehtiyatlarının qorunması da botaniklərin daim nəzarətindədir.

**S.J.Ibadullayeva, S.E.Mamedova,
ABOUT THE MEDICINE PLANTS
USED IN THE MEDICINE AND THERE
OPERATIONAL STOCK**

It was determined 97 medicine which belong to 50 family and 94 genus. 3 species of them are Sporophyta, 2 species Pinaophyta, 92 Angiospermatophyta. Angiospermatophyta consistis 94,8 % of all . It was made researched on an all operation stock of 15 species

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Р.К., Прилипко Л.И. и др. Лекарственные растения Азербайджана. Справочник. Азерб. Гос. Издательство, Баку-1972, стр. 156.
2. Алекперов Ф.У. Сравнительный анализ лекарственных растений средневекового (XIII-XVIII в.в.) и современного Азербайджана. Баку: 1992, 55 стр.
3. Бейдеман И. Н. Методика фенологических наблюдений при геоботанических исследованиях. М.: Л., 1954, 127 с.
4. Гроссгейм А.А., Исаев Я. и др. Лекарственные растения Азербайджана. Баку: 1942, 215 с.
5. Дамиров И.А., Прилипко Л.И., Шукюрлов Д.З., Керимов Ю.Б. Лекарственные растения Азербайджана. Баку: 1988, 319 с.
4. Лавренко Е. М. Основные закономерности растительных сообществ и пути их изучения. Полевая геоботаника. М., 1959, т. 1, с. 13-75.
7. Лапина П.И. Методика фенологических наблюдений в ботанических садах СССР. М.: 1975, 27 с.
8. Лекарственные растения Азербайджана: Справочник - Баку, Азерб. нешр, 1972, 196 с.
9. Кант К. Фитотерапия. Способ лечения болезней безвредными растениями по основным законам натурального метода / Перевод с 5-го немецкого издания К.П.Александрова. М.: 1913, 165 с.
10. Флора Азербайджана. ТТ. I-VIII. Баку: 1950-1961.
11. Турова А.Д. Лекарственные растения СССР и их применение. М.: Медицина, 2-е изд., 1974, 424 с.